

Іван ЗУЛЯК (Тернопіль)

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1939 РОЦІ

Актуальність теми статті обґрунтовуємо тим, що агентурно-оперативна діяльність органів держбезпеки в Західній Україні у 1939 р. виступала важливим чинником і показником прискореної радянзації. Досліджувана проблема має важливе наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з найважливіших сфер контролю радянської влади за громадянами – агентурно-оперативну діяльність органів держбезпеки, проаналізувати їхні дії, які в основному скеровувалися на боротьбу з агентами іноземних розвідок, православним, греко-католицьким і римо-католицьким духовенством, колишніми членами націоналістичних структур, культурно-просвітніх інституцій, політичних партій, спортивно-руханкових організацій, вояками УГА, офіцерами австро-угорської і польської армії.

Можемо констатувати, що практично всі структури Західної України, починаючи з осені 1939 р., охоплювались розгалуженою мережею агентурно-оперативної діяльності органів держбезпеки, позаяк політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності й справедливості, боротьбою з “ворогами народу”.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичні та ідеологічні процеси, що відбувалися у Західній Україні наприкінці 1939 р., предмет дослідження – агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки в Західній Україні у досліджуваний період як важливий чинник прискореної радянзації.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб на основі об’єктивного, комплексного аналізу дослідити агентурно-оперативну діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні у 1939 р.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і власне механізму агентурно-оперативної діяльності радянських органів держбезпеки в Західній Україні у досліджуваний період.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 р. Однак, ми вважаємо за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити механізм репресивної дії радянських органів держбезпеки, розвіяти створений більшовицькою пропагандою міф про їх “законні” дії, “об’єктивність і “неупередженість” тощо.

Певні аспекти досліджуваної проблеми науковці вже проаналізували. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію розкрито у монографічному дослідженні О. Рубльова і Ю. Черченка¹. Важливою ланкою у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи є дослідження І. Біласа.² У праці Б. Яроша з позиції історико-політологічного підходу проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-ті рр. ХХ ст.³ Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села дослідив О. Малярчук⁴.

Державно-правові чинники встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні в 1939–1941 рр. аналізувала С. Кондратюк⁵. Історико-правові аспекти діяльності військ НКВС (МВС) в Україні упродовж 1939–1953 рр. вивчав О. Калюк⁶, органів міліції Станіславівської області у 1939–1946 рр. досліджував В. Ковалик⁷.

Використовуючи документальну базу архівів українських і польських спеціальних служб, І. Льюшин аналізував антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС у 1939–1941 рр.⁸

Події, які відбувалися в Західній Україні з приходом Червоної армії після 17 вересня 1939 р., сталінське керівництво трактувало як визвольну місію, скеровану на захист українського населення, що проживало на території Польщі і роками терпіло соціальні й національні утиски з боку польського уряду. Після вступу на ці землі Червоної армії радянське керівництво наводило ще один аргумент – вимогу соборності України: трудящі західноукраїнських земель матимуть змогу здійснити свою віковичну мрію про возз'єднання в єдиній Українській державі. Ці аргументи стали не лише політичною легітимацією, якою радянський уряд

¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.). – Київ: Наукова думка, 1994. – 350 с.

² Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали: У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.

³ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.

⁴ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.

⁵ Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект). Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 18 с.

⁶ Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект. Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – Київ, 2006. – 18 с.

⁷ Ковалик В. В. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939–1946 роках. Історико-правовий аспект. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 2008. – 18 с.

⁸ Льюшин І. І. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб). Матеріали Міжнародної наукової конференції “Западна Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы”. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/Iljushin1939.htm>.

виправдовував свій крок, – вони були розраховані й на те, щоб завоювати симпатії західноукраїнського населення⁹.

Адміністративно-командні методи радянського керівництва вплинули на усі аспекти життя західноукраїнського суспільства. “За кілька тижнів після приєднання НКВС установив контроль над усіма сферами життя. Масові арешти було проведено вже в другій половині жовтня 1939 року [...] кількість їх зросла. Заарештовували переважно польських військових офіцерів, землевласників, бізнесменів, поліцаїв і членів довоєнних польських організацій, таких як скаути й “Союз стрільців”. Іноді людей арештовували невмотивовано. У великих і малих містах у в’язницях сиділи тисячі. НКВС заарештував українських політичних лідерів і членів українського націоналістичного підпілля. Тисячі українських активістів тікали до окупованої німцями Польщі”¹⁰.

У секретному наказі наркома внутрішніх справ від 23 грудня 1939 р. йшлося про те, що завдяки оперативним діям обласних управлінь органів внутрішніх справ було завдано серйозного удару антирадянським формуванням і розвідувальним структурам колишньої Польщі, що дало змогу паралізувати відкритий спротив контрреволюційних елементів, перейти до планової роботи із забезпечення втілення у життя завдань партії та уряду¹¹.

Відзначалося й те, що в агентурно-оперативній роботі у Західній Україні були такі недоліки, як низький рівень розширення агентурної мережі, відсутність професійного кадрового потенціалу серед оперативників, що не давало змоги завдати серйозного удару контрреволюційному підпіллю, значна частина завербованих агентів, *без належної та поверхової* перевірки, передавала дезінформацію, відмовлялася від співпраці тощо. Оперативно-агентурні обліки управлінь кількісно та якісно поповнювалися повільно. Агентурні матеріали й архіви колишніх польських органів і антирадянських політичних партій майже не систематизувалися та не вивчалися. Окрім того, у більшості випадків в оперативних відділах управлінь були відсутні конспіративні квартири, агентуру приймали здебільшого у приміщеннях органів внутрішніх справ, на вулицях, квартирах співробітників, що призводило до розкриття агентурної мережі¹².

НКВС звертав основну увагу на практичну відсутність агентурної роботи з виявлення можливих контактів контрреволюційних елементів західноукраїнських областей з підпіллям інших регіонів України, особливо українськими націоналістами. Крім загальних недоліків у роботі обласних управлінь НКВС, можна виділити й систематизувати ті, що мали безпосередній стосунок до функціонування певних відділів. Так, 2-і відділи традиційно займалися секретно-політичними питаннями та працювали з донощиками. Як свідчить аналіз, їх діяльність була не на високому рівні, незважаючи на те, що саме у Західній Україні, як вважав наркомат внутрішніх

⁹ Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). – Львів: Світ, 2001. – 246 с.

¹⁰ *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – Київ: Дух і літера, 2002. – С. 144.

¹¹ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 1.

¹² Там само. – Арк. 1 зв.

справ, концентрувалися вороги більшовицької влади, які з приходом Червоної армії перейшли у глибоке підпілля і проводили підривну антирадянську роботу¹³.

Особливість роботи НКВС у Західній Україні в 1939 р. обумовлювалася тим, що для боротьби з контрреволюційними елементами та агентами іноземних розвідок при обласних управліннях внутрішніх справ були створені й діяли такі відділи, як 2-ий, 3-ій, ІНО (закордонний), ЕКО (економічний), слідчий, 1-ий, 3-ій спецвідділи. Їх діяльність скеровувалася на розширення агентурної мережі з метою виявлення “ворогів народу” та їх подальшої ліквідації. Використовувалися перевірені в радянській Україні методи примусу і тиску, фальсифікації даних, відсутність доказової бази тощо¹⁴.

Більшість агентурних справ 2-их відділів УНКВС мали слабку документальну і доказову базу, стосувалися в основному різних соціальних верств населення, які могли би гіпотетично мати стосунок до так званих “контрреволюційних кіл” Західної України. Насаджуючи “радянський варіант” побудови громадянського суспільства, органи внутрішніх справ намагалися контролювати ситуацію за рахунок розгалуженої агентурної мережі.

Треті відділи обласних управлінь НКВС займалися агентурно-розвідувальною контрреволюційною діяльністю. В основному їх діяльність пов’язувалася із протидією польським і українським контрреволюційним елементам. Згідно зі секретними даними НКВС, на 1 грудня 1939 р. була така кількість агентів у відділах обласних управлінь: у Станиславівському УНКВС на обліку перебувало 2 агенти, Львівському – 23, Луцькому – 29¹⁵.

Основним недоліком роботи 3-іх відділів було те, що зовсім не пророблявся німецький напрямок агентури, боротьби з тероризмом й агентами іноземних розвідок. До них традиційно зараховували колишніх польських офіцерів, осадників, стрільців. Інформація про агентів цього відділу була такою: зокрема, у Луцькому УНКВС був 1 агент-колишній офіцер, 2 колоністи-осадники, Львівському – 4 агенти-колишні офіцери, Станиславівському – 7 агентів-колишніх офіцерів, серед стрільців – 3 донощики¹⁶.

У розпорядженнях НКВС неодноразово наголошувалося на тому, що, виховані більшовицькою партією колгоспники, робітники і службовці активно допомагають радянським органам у боротьбі з агентурою іноземних розвідок, незважаючи на небезпеку для власного життя, затримують озброєних шпигунів, які пробираються на територію СРСР. Наприклад, у кінці липня 1939 р. начальник сільської пожежної охорони Берездівського району Кам’янець-Подільської області, який співпрацював з райвідділом НКВС, перевіряючи пости, затримав двох агентів польської розвідки, за що його подали на вручення нагороди¹⁷.

¹³ ГДА СБУ). – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 1 зв.–2.

¹⁴ Зуляк І. Слідча і агентурно-оперативна робота НКВС у Західній Україні у 1939 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 157.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 2 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 3.

¹⁷ Там само. – Спр. 26. – Арк. 139–140.

Цей окремих випадок був показовим, влада, вручаючи премії та нагороди, намагалася його популяризувати серед населення прикордонних районів, аби те допомогало затримувати агентів іноземних розвідок.

На ім'я начальника прикордонних військ НКВС Київського особливого військового округу, надходили повідомлення секретного змісту про випадки проникнення на радянську територію польських агентів із документами, виготовленими на бланках Ново-Лучицької сільради Городницького району УРСР, переданими колишнім головою названої сільради, якого ще у 1937 р. репресували. У розпорядженні також наголошувалося на детальній перевірці документів осіб зі згаданого населеного пункту¹⁸.

Однак використовували не лише бланки згадуваної сільської ради, але й інші документи. В архівній справі зберігаються фальшиві відрядження, посвідки, нібито видані Красилівським цукровим заводом на ім'я Іванова К. В., Долженко А. П., паспорти на згадані прізвища тощо¹⁹. Конфісковані в агентів іноземних розвідок документи мали надсилатися у 3-й відділ УДБ НКВС УРСР з інформацією про затримання²⁰.

Радянські органи держбезпеки вважали, що українське духовенство використовувало власну розгалужену мережу не лише для виконання християнської місії, але й було підґрунтям для антирадянської діяльності, впливало на свідомість віруючих, провокувало масові заворушення серед парафіян, поширювало слухи про закриття храмів, арешти священників тощо²¹.

Масові заворушення парафіян призводили навіть до фактів фізичного побиття представників керівного складу радянського партійного активу в Станіславівському повіті Станіславівської області, вимагаючи запровадження навчання релігії у школах і виховання молоді у християнському дусі та інше²².

Виходячи зі серйозної небезпеки, що негативно впливала на процес радянзації у Західній Україні, органи держбезпеки розгорнули масову кампанію, пов'язану з агентурно-оперативною діяльністю серед духовенства, а саме: вербування церковних авторитетів серед єпископів і священників Греко-католицької та Римокатолицької церков, світських осіб, які мали серйозний вплив на віруючих, аби уникнути можливих антирадянських виступів і провокацій з боку духовенства²³.

Важливість поставленого завдання обумовлювалася підготовою до вербування з можливим серйозним спротивом, а також збором компромату на духовних осіб, колишніх активних членів українських націоналістичних структур, і польських офіцерів²⁴. До речі, практично була відсутня агентура серед колишніх польських поліцейських, римо-католицького духовенства, інтелігенції та інших соціальних верств.

Згідно з оперативною інформацією органів держбезпеки, у м. Станіславі було зареєстровано 45 священників, з них 12 належало до Української національної

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 154.

¹⁹ Там само. – Арк. 142–153.

²⁰ Там само. – Арк. 155.

²¹ Там само. – Арк. 208–209.

²² Там само. – Арк. 209.

²³ Там само. – Арк. 209–210.

²⁴ Там само. – Арк. 210.

обнови (УНО), 2 – до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), 2 – до Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), 5 – до польського “Народного товариства”, 2 – колишні петлюрівці, 5 – колишні капітани австро-угорської і польської армій²⁵. У Снятинському повіті із 20 осіб 5 належало до УНДО, 1 – до УСРП, 4 – колишні петлюрівці, 3 – члени українського “Сокола”²⁶. У Рогатинському повіті із 32 священників 4 належало до УНДО, 3 – до польського “Народного товариства”, 5 – до УНО та ін.²⁷

Необхідно наголосити на тому, що більшість агентурних справ і справи, що перебували у стані напрацювання, були вигаданими і сфальсифікованими, про це свідчила відсутність злочину, свідків, речових доказів і документальних даних. Однак, саме такими діями обласні управління НКВС намагалися показати свою роботу, основне завдання полягало у пошуку “ворогів народу” і розкритті “контрреволюційних елементів” у Західній Україні.

Певна частина духовенства, незважаючи на репресивну політику радянських органів держбезпеки, належала до ОУН. Так, у с. Добра Шляхетська Лісківського повіту Дрогобицької області націоналістичний осередок очолював місцевий священник Іван Гайдукевич²⁸.

Згідно з даними органів держбезпеки, на території Київської, Житомирської, Вінницької та Кам'янець-Подільської областей діяли підпільні церковні організації, пов'язані з колишніми польськими розвідувальними структурами та різноманітними націоналістичними формуваннями в Західній Україні, що проводили антирадянську і шпигунську діяльність. Особлива роль у здійсненні організаційних зв'язків між польською розвідкою і церковним активом Православної церкви відводилася Почаївській Лаврі, цьому процесу сприяв митрополит Діонісій²⁹. До речі, його розшуком займалися органи держбезпеки. Варто зауважити, що структури держбезпеки не володіли з цього приводу жодною серйозною інформацією, натомість безпідставно звинувачували монахів Почаївської Лаври у співпраці з польською розвідкою, підготові православних ченців до шпигунської та підривної роботи на території СРСР.

Органи держбезпеки вважали, що польська розвідка використовувала римокатолицьке духовенство як основний канал зв'язків із закордонними шпигунськими центрами, готувала заклоти, займалася нелегальним вербуванням польських офіцерів, використовувала усі можливі засоби для боротьби з радянською владою і революційним рухом у Західній Україні з метою викликати невдоволення радянською владою і відродити Польщу³⁰.

Для боротьби з духовенством розроблявся план дій, що, передусім, передбачав виявлення і ліквідацію осередків контрреволюційної діяльності, які використовували релігію як засіб прикриття антирадянської пропаганди; аналіз і знешкодження зв'язків з іноземними розвідувальними центрами; створення так званої “маршрутної агентури” для використання у протидії органам влади в Західній

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 210.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк. 211.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – Арк. 211–212.

³⁰ Там само. – Арк. 212.

Україні³¹. У деяких наказах НКВС її іменують “рейдовою”, а її мета полягала в розкритті глибокого підпілля не лише на території Західної України, але й інших регіонів УРСР³².

Радянські органи держбезпеки, попри розгалужену агентурну мережу, мало уваги приділяли з’ясуванню організаційно-структурної системи, методів роботи колишніх польських розвідувальних і каральних органів, зовсім не проявляли цікавості до розкриття польської агентури, що діяла у Німеччині, Румунії та інших країнах, і навпаки, агентур іноземних розвідок, що перебували у Польщі³³.

У розпорядженні від 23 грудня 1939 р. йшлося про те, що упродовж двох тижнів необхідно завершити перехід до планової агентурної роботи, за десять днів очистити кадри агентурного апарату від випадкових неперевірених осіб, зрадників і дезінформаторів, заборонити у подальшому використовувати таку практику. Крім того, передбачалося створити агентурну мережу з числа колишніх польських офіцерів, осадників та інших³⁴.

Окрім того, перед структурами держбезпеки ставилося завдання максимального використати архіви польської розвідки і політичної поліції для виявлення і арештів їх агентів серед духовенства та світських осіб³⁵. Власне, використання цих архівів розпочалося від їх впорядкування та аналізу лише від 23 грудня 1939 р., коли НКВС розпорядився упродовж місяця провести їх облік і систематизацію³⁶.

Коли інформацію польської розвідки і політичної поліції опрацювали, нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов 27 грудня 1939 р. видав розпорядження № 4958 усім начальникам УНКВС у Західній Україні, що стосувалося трьох списків на 361 особу – учасників контрреволюційних організацій, 16 агентів іноземних розвідок, провокаторів і колишніх поліцейських, також списків структур колишньої Польщі, що від 1937 р. передплачували журнал меншовиків “Соцвісник”³⁷. За нашими підрахунками, до списку структур колишньої Польщі, що від 1937 р. передплачували журнал меншовиків “Соцвісник”, належало 14 організацій, з них 9 – редакції газет і журналів, що містилися в основному (8) у Варшаві, 4 – у Вільно і 1 – у Львові, 2 – бібліотеки, 2 – інститути, 1 – партія (Українська соціалістично-радикальна партія)³⁸.

На основі проведеного аналізу списки можна систематизувати. Як свідчить проведене нами дослідження, вони формувалися на підставі повідомлень відділів ІНО УНКВС за 1933 р., Головного управління держбезпеки (1937–1938), спецповідомлень НКВС (1939), даних, отриманих під час допитів М. Г. Бурсевича (10 жовтня 1933 р.), Ф. І. Волинця (15 листопада 1933 р.), колишнього члена УВО і УНДО М. С. Данилка (27 березня 1934 р.), Ляпинського-Михайлова (5 липня

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 213–214.

³² Там само. – Спр. 25. – Арк. 5 зв.

³³ Там само. – Арк. 4.

³⁴ Там само. – Арк. 5 зв.

³⁵ Там само. – Арк. 215.

³⁶ Там само. – Арк. 5 зв.

³⁷ Там само. – Спр. 26. – Арк. 216.

³⁸ Там само. – Арк. 218–219.

1937 р.), М. І. Жиденка (26 грудня 1937 р.), А. Ф. Ульянова (7 серпня 1938 р.), і показів агента “Філатова” за 1939 р.³⁹

Перед керівниками обласних управлінь НКВС у Західній Україні ставилося термінове завдання щодо розшуку і негайного арешту вказаних у списках осіб⁴⁰. Згідно з даними радянських органів держбезпеки, до вказаного списку агентів іноземних розвідок, провокаторів, резидентів, власників конспіративних квартир, диверсантів, працівників польських розвідувальних і контрреволюційних органів, які проживали в Західній Україні, входило 15 осіб (прізвища подано без ініціалів – І. З.), серед них: Архипенко, працівник польського генштабу, Дідук, будівельник, колишній член КПЗУ, Загайкевич, депутат польського сейму, Клоц, колишній керівник комуністичного осередку Львівського трамвайного депо, Кисель, Маєвський і Моріц, комісар Перемишльської поліції, Моргоєв, білогвардієць, Островський, член Білоруського політичного центру, Пахмурський, будівельник, Розенберг-Чорний-Львинський, скерований у Березу Каргузьку для виявлення комуністів і комуністичних структур, Світличний, польський шпигун, Титов, колишній член ЦК КПЗУ, агент дефензиви, Чуликов, агент польської розвідки, Якушевський, співробітник політичної поліції⁴¹.

До іншого списку так званих “активних учасників троцькістських, білоемігрантських, націоналістичних, терористичних та інших контрреволюційних організацій у Західній Україні” входило 29 осіб, в основному євреї, переважно члени Бунду і сіоністської організації “Дроп”. Серед них були п’ять осіб із Кракова, сім осіб зі Львова, вісім осіб з Лодзі, шість осіб з Любліна⁴².

НКВС подав обласним управлінням ще один окремих список із 381 особи (підрховано автором), в основному членів УВО, УНДО, польських партій тощо. Наприклад, до активних контрреволюціонерів зараховували І. Брика, М. Галущинського, Д. Донцова, І. Крип’якевича, С. Барана, В. Будзиновського, А. Горбачевського та інших відомих осіб. Радянські органи держбезпеки отримували інформацію на основі спеціальних донесень відділів ІНО, агентів під кодовими назвами “20”, “Яковлев”, “Судоров”, показів В. і А. Чериновичів, М. Данилка та інших⁴³.

Отже, агентурно-оперативна діяльність органів держбезпеки в Західній Україні у 1939 р. виступала важливим чинником прискореної радянізації і скеровувалася на боротьбу з агентами іноземних розвідок, вербуванням православного, греко-католицького і римо-католицького духовенства, колишніх членів націоналістичних структур, культурно-просвітніх інституцій, політичних партій, спортивно-руханкових організацій, вояків УГА, офіцерів австро-угорської і польської армії з метою тотального контролю за ними, посиленням диктату і боротьбою з “ворогами народу”.

³⁹ Там само. – Спр. 25. – Арк. 220–222.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 216–217.

⁴¹ Там само. – Арк. 220–222.

⁴² Там само. – Арк. 223–226.

⁴³ Там само. – Арк. 227–248.